

kereskedőket. De hasonló megfigyeléseket tehetünk a politikai életet vizsgálva is: a kereskedők szerepe ekkor - nagy általánosságban véve - a politikai harcok porondján is sokkal jelentősebb és előbbremutató, mint az iparosoké. S talán mindennél jellemzőbb, hogy ha ebben az időben valamelyik pesti országos vásár rosszul üt ki, akkor ezt nemcsak a helybeli kereskedők sínylik meg és könyvelik el valóságos sorscsapásként, hanem legalább ugyanennyire megszenvedik és megsiratják az itteni iparosok is.

Kérdésem tehát az, hogy az 1848 körüli Pestet eszerint még elsődlegesen kereskedő-városnak kell tekintenünk, mi teszi ezt a várost egy negyed század leforgásán belül mégis elsődlegesen ipari várossá.

Első pillantásra persze kézenfekvőnek látszik az a válasz, hogy a fordulatot mindenekelőtt a külső körülmények átalakulása idézi elő. Hiszen a külső körülmények síkján 1848 és 1873 között olyan nagyszabású változások zajlanak le, mint a jobbágyfelszabadítás és a céhkötélékek felszámolása vagy az osztrák-magyar vámhatár eltörlése meg a Budapestet az ország más vidékeivel összekötő vasutvonalak hosszának megsokszorozódása. Csakhogy a valóságban ezek a változások mégsem nyújtanak kellő magyarázatot. Mert például a nagyipari munkásság és a nagyipari tartaléksereg felhalmozódása már az 1848-at megelőző években sem ütközött akadályokba, holott akkor még létezett mind a jobbágy-, mint a céhrendszer. Az osztrák-magyar vámhatár eltörlése és a vasuthálózat gyors növekedése pedig kétségtelven jótékony hatást gyakorol a budapesti iparra, de hasonlóképpen jótékony hatást gyakorol az itteni kereskedelemre is.

Meggyőződésem tehát, hogy az átalakulás legfőbb okozóit belső tényezőkben kell keresnünk. S hogy mik ezek a belső tényezők: éppen ezt szeretném most vizsgálatot igénylő kérdésként felvetni.

BÁCSKAI Vera:

Spira elvtárshoz kapcsolódva szintén a főváros kapitalistakori fejlődésének történelmi előzményeivel kívánok foglalkozni, hiszen nyilvánvaló, hogy a Budapest utolsó száz évének fejlődését meghatározó körülményeket, általános törvényszerűségeket erősen befolyásolták azok a történelmi előzmények, amelyek a főváros és az ország, Budapest és a vidék, illetve Budapest és a többi város viszonyát meghatározták a korábbi korszakban.

Budapest fejlődésének egyik közismert, sajátos vonása, hogy a népesség növekedésének rohamos, "amerikai" tempója nemcsak a gyáripar kifejlődésének korszakára, az ipari kapitalizmus korszakára jellemző, hanem a megelőző évek fejlődésére is. 1787 és 1846 között - szándékosan választottam az 1846-os évet, a vasut elterjedése, a közlekedés forradalmasítása előtti időpontot záróévszámul - Budapest lakossága háromszorosára, a növekedésben vezető szerepet játszó Pesté pedig csaknem ötszörösére emelkedett. Ez idő alatt az ország népessége körülbelül 55 %-kal, a városok népessége pedig kb. 70-80 %-kal növekedett. A jelentősebb városok közül Miskolc, Várad, Temesvár és Fehérvár népessége megduplázódott; ezt a növekedési arányt még megközelítette Debrecen, Szabadka és Kassa is. Ha nem csak a szabad királyi városokat, hanem a kétezer főnyi népességet meghaladó települések összességét vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a népesség számának növekedése az agrár jellegű településekben jóval gyorsabb ütemű volt. Ezek között a kétszeres, sőt háromszoros, de általában a két- és háromszoros közötti népességnövekedés sokkal gyakrabban fordult elő, mint a városoknál. Ez a megállapítás nem csak azokra az agrártelepülésekre vonatkozik, amelyek egy kisebb körzet csereközpontjaiként városi funkciókat töltöttek be, hanem azokra is, amelyeknél ilyen funkciókat kimutatni, legalábbis pillanatnyilag, nem tudunk.

Az agrárjellegű települések növekedése tehát meghaladta a tradicionális, kézműipari, kereskedő-városok, a jogi értelemben vett városok növekedését. Ez alól egyedül Pest volt kivétel, annak ellenére, hogy e város ipara is kézműipar volt, amely, ha a kézművesek számát, és főleg a mesterségek számát tekintve fölülmulta a többi városét, de jellegében nem különbözött azoktól.

Tehát az előadónak igaza volt, amikor hangsúlyozta, hogy Budapest fejlődésének nem az volt az alapja, hogy az ország egyedüli olyan központja volt, amely felszívhatta a mezőgazdaságban felszabaduló munkaerőt, hiszen ugyanez a szívóerő érvényesült a többi város vagy agrártelepülés nagyarányú népességnövekedésében is. Éppen ezért fontos lenne tisztáznunk, hogy milyen munkalehetőségeket, milyen megélhetési lehetőségeket kínált a főváros, milyen jellegű és volumenű munkaerőpiacot jelentett Budapest; erről viszont még nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre. Azt tudjuk, hogy a népesség gyors ütemben növekedett, de azt, hogy a keresőknek az 1840-es években már mintegy egyharmadát kitevő, a napszámos, szolga és ismeretlen foglalkozású kategóriákba tartozók tízezres tömegének milyen volt a foglalkozási, alkalmazási megoszlása, arról már nagyon keveset tudunk. És arra sem tudunk választ adni, hogy mennyire, és milyen arányban volt tartós ennek a bevándorló népességnek a betelepülése, és milyen mértékű fluktuációval kell számolnunk.

A betelepülők összetételéről is hézagosak az ismereteink. Legfeljebb helyel-közzel származáshelyi összetételükről rendelkezünk adatokkal, de arra vonatkozóan, hogy mi készítette őket a városba településre, csak általánosságokat tudunk mondani. Pedig e kérdések tisztázása nélkül aligha tudjuk megfelelően értékelni a főváros és a többi város fejlődését és szerepét akár az 1873 előtti, akár az 1873 utáni korszakban. Ha ezeket az előzményeket nem mérjük fel pontosabban, nem követhetjük nyomon és nem értékelhetjük helyesen a főváros és más városok gazdasági és társadalmi strukturájában végbemenő változásokat a kapitalista korszakban, mint ahogy a kialakuló munkásosztály összetételének vizsgálatához is elsősorban fontos lenne a már korábban a városba áramlott rétegek összetételének és helyzetének pontosabb ismerete.

Nem véletlen, hogy e kérdések ennyire tisztázatlanok. Ennek oka részben az, hogy éppen e társadalmi rétegről szólnak legkevesebbet forrásaink; de szerepet játszik ebben az is, hogy még nem egészen jutottunk túl azon a helytelen kiindulóponton, hogy egy város fejlődésének szinte egyedüli mutatóját az iparfejlődésben keressük. A feudális korszakban a kézműipar fejlődése, pontosabban a kézművesek száma és számaránya ez a mérce, anélkül, hogy legalább kísérlet történe a termelés mennyiségének, piaci lehetőségeinek felmérése is.

Kétségtelen, hogy ezekhez a vizsgálatokhoz a forrásadottságok kedvezőtlenek, de nem reménytelenek. A számításba jöhető források, mint pl. az egyházi anyakönyvek, kórházi anyakönyvek stb. e társadalmi rétegről sok fontos adatot tartalmaznak, igaz hogy feldolgozásuk aprólékosabb, munkaigényesebb más forrásokénál. Éppen ezért feltárásukban feldolgozásukban eredményt csak a történettudomány területén sajnos még nagyon ritkán előforduló összehangolt csoport-kutatástól, valamint a kvantitatív vizsgálatoknak az egyedi, családkutatási vizsgálatokkal való kombinációjától várhatunk. A csoport-kutatás számára kínálkozik pl. néhány, átgondolt terv alapján kijelölt település társadalmi, gazdasági szerkezetének azonos szempontok alapján, azonos időmetszetekben történő egyidejű vizsgálata, vagy egy-egy város migrációs körzetének, esetleg a körzet egy-egy csomópontjának a vándorlás irányára és okaira kiterjedő vizsgálata, amely egyúttal a város és körzete kapcsolatainak megismeréséhez is fontos adalékokat szolgáltatna. Persze számos ilyen kutatási témát lehetne még felsorolni.

Az előbbiekből már kitűnt, hogy az az óriási különbség, ami Budapest és a többi magyar város fejlődését és szerepét tekintve fennállt, a kapitalizmus kialakulása előtt is megvolt, amikor még természetesen városfejlesztésről szó sem lehetett. Így joggal merülhet fel az a kérdés, mennyire megalapozott az a várostörténeti irodalomban gyakran előforduló tétel, hogy Budapest a többi város rovására fejlődött, s ezért az ország belső gazdasági fejlődése szempontjából egyértelműen negatívnak ítélni a többi város fejlődése, a magyarországi városhálózat alakulása.

Erre az utóbbi kérdésre megnyugtató választ csak a keletközépeurópai városoknak, ez országoknak a nyugateurópaiakétól eltérő agrár- és iparfejlődéséhez, gazdasági kapcsolataikhoz alkalmazkodó városfejlődésének, várostípusainak behatóbb ismerete alapján adhatunk. De annyi bizonyos, hogy mióta az európai várostörténetírás fokozottabban kiterjesztette a figyelmét a kis- és középvárosokra és a városhálózat egészére, egyre elterjedtebbé válik az a nézet, hogy a kapitalista korszak előtt a város tipikus formája egy szűkebb körzet csere- (és egyéb) központja volt. A nagyváros, amelynek funkciói ilyen régiókon túl országos, vagy nemzetközi méretekben érvényesültek, inkább kivételnek tekinthető, és csupán néhány kereskedő-kikötő-város, és egyes fővárosok tudtak ilyen funkciót betölteni.

Magyarország földrajzi helyzete és egész gazdasági fejlődése az utóbbi típusú nagyváros kialakulásának nem kedvezett. De a tágabb-szűkebb körzetek központjainak s al-

központjainak szerepét betöltő települések, városok hálózata normálisnak mutatkozik a nyugateurópai fejlődéssel összehasonlítva. (A körzeten természetesen nem a kis középkori városok 4-6 kilométeres körzeteit értem, egyébként sem volna helyes a városok körzetét csak kilométerekben mérni, hiszen a kiszolgált népesség száma nélkül a körzet sugara nagyon keveset mond, sőt megtevesztő is lehet.)

Az 1828. évi országos összeírás adatai alapján Debrecennek, Aradnak és Pécsnek a tágabb, más városok vonzókörével osztozó piackörzetébe százezernél több adózó háztartás tartozott. Váradéba 90 ezer, Miskolcra 86 ezer, Gyulára 70 ezer, Pápára több mint 60 ezer. Ezeknek a városoknak a tágabb piackörzetébe tartozó adózó háztartásoknak a száma a városi háztartásokénak 9-30 szorosát tették ki. Ha csak azt a szűkebb körzetet vizsgáljuk, amelynek a város egyedüli eladó- és vásárlóhelye, és egyben más tekintetben is szinte egyeduralgató központja volt, a legnagyobb hatósugarú városok közül Pécs körzetében 84 ezer, Bajánban 56 ezer, Sopronban, Szegedben, Földvárban, Zomborban, Kanizsánban, Váradban és Ujvidékben 30 ezren felül volt az adózó háztartások száma, s ez a piacközpontok lakosságának 3-18-szorosát tette ki.

Budapestnek az ország belső cseréjében is kiemelkedő szerepe volt. Tágabb piackörzetéhez 233 ezer adózó tartozott, ami az ország egész adózó népességének 8,8 %-a, a város adózóinak pedig hétszerese volt. Az arányokra jellemző, hogy a következő legnagyobb piacközpont százezer, tehát csak fele annyi háztartást tudott ellátni, mint a főváros. Budapest szűkebb, tehát csak a város által uralt körzetébe 107 ezer háztartás tartozott, ez az ország adózó háztartásainak 4 %-át tette ki. Ezt a kiemelkedő szerepet a főváros nem ipárnak, kézműipárnak köszönhette, amely termelékenység szempontjából lényegében alig multa felül a többi városét, és még azzal az előnnyel sem rendelkezett, mint az olyan fővárosoké, amelyeket mint az udvar és a kormányzat székhelyeit, olyan speciális társadalmi összetétel jellemezett, amely a luxusipar, vagy sajátos, speciális iparágak kialakulásának kedvezett. Ezt a szerepet a főváros csak azért tudta betölteni, mert az ország külkereskedelmében szinte egyeduralgató szerepet töltött be, amelynek kialakulását elsősorban a Duna, a dunai út fontossága tette lehetővé.

A fővárosnak a külkereskedelemben játszott szerepe és ennek révén az ország belső kereskedelmében is egyre táguló hatósugara eredményezte azt, hogy a gyárpar és a hitelélet a XIX. század második felében ide koncentrált, és ez indította el, és ösztönözte a továbbiakban is Budapest rohamos fejlődését, míg a többi város szerepe még hosszú ideig továbbra is megrekedt a regionális központ szintjén.

Budapest és a többi város viszonyának, az egész városhálózatunk alakulásának XX. századi, sőt bizonyos mai problémái is csak ezeknek az előzményeknek az alaposabb ismeretében, többek között a belső és külső kereskedelem, a város és körzetek, központok és alközpontok kapcsolatainak mélyebb, adatszerűbb feldolgozása alapján lesz értékelhető és megismerhető.

RÁNKI György válasza a hozzászólásokra:

Különösebb válaszolnivaló nincs. Az első két hozzászólás ugyanis részben kiegészítése volt az általam elmondottaknak. Az osztrák kollégának Bécs város gazdaságpolitikájára vonatkozó referátuma sem képezi ez alkalommal, úgy érzem, vita tárgyát. Mindössze két mozzanatra szeretnék röviden reagálni. Az egyik Spira György kérdése. Nem is hiszem, hogy ez a kérdés azért hangzott el, mivel azonnali választ vár. Talán egyetlen egy gondolatot említenék, amely azonban részben kapcsolódik már Bácskai Verának nagyon érdekes, az 1848 illetve 1873 előtti fejleményeket taglaló korreferátumához.

Nevezetesen Spira György azt a kérdést tette fel, mi az oka annak, hogy a gazdasági súlypont a kereskedelemről az iparba tevődött át? Vajon helyes-e, ha az iparban keressük és találjuk meg azt a legdöntőbb mozzanatot, amely Budapest fejlődését az 1860-as évektől a leginkább befolyásolta. Nézetem szerint ennek elsősorban abban lehet keresni a magyarázatát, hogy az 1860-as évekig, vagy inkább a 60-as évek elejéig, a kis- és kézműves ipar volt uralkodó Budapest iparában. Ennek természetesen országos jelentősége